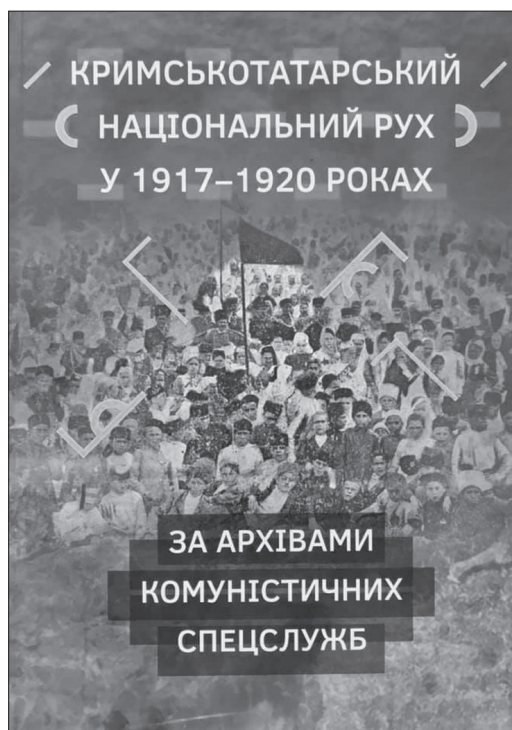

РЕВОЛЮЦІЯ НЕ-ВИКРЕСЛЕНОГО НАРОДУ
(Рецензія на книгу «Кримськотатарський національний рух
у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб /
упоряд. Іванець А., Когут А. Київ: К. І. С., 2019. 448 с.»)

У сформованій епохою пізнього сталінізму ієрархії народів СРСР цій етнічній спільноті (а йдеться про кримських татар) належало особливе місце – десь посередині між пеклом та абсолютним небуттям. На вершині імперського змаху узвичаєно перебували росіяни, після сталінського «Госта за великий руський народ» офіційно проголошені керівним народом; етносам т. зв. «національних республік» відводилося менш почесне місце – проте риторика декларативного інтернаціоналізму змушувала принаймні в пропагандистському аспекті демонструвати до них позитивне ставлення (політика русифікації при цьому реалізовувалася неухильно). На найнижчих щаблях перебували ті, кого в період Другої світової війни було оголошено «народами-предателями» та депортовано із рідних місць. Однак навіть і серед цього проскрипційного списку кримські татари виокремлювалися особливою – не тільки з огляду на те, що навіть після обережної десталінізації їм не дозволили повернутися на Батьківщину, а й тому, що в радянському дискурсі до початку «перебудови» практично неможливою була будь-яка позитивна згадка про кримськотатарський народ. В історіографії, художній літературі, кіно кримський татарин мав наділятися тільки негативними конотаціями, провокуючи асоціативні ряди із маркерами «зрада», «підступ», «жорстокість»: таке соціокультурне позиціонування

спиралося на методики багато в чому спільні із тими, якими послуговувалися нацисти для зображення євреїв. Висловлюючись у семіотичних категоріях, цю ситуацію вільно окреслити терміном «мінус-присутність»: йдеться про повну втрату репрезентативності у всіх вимірах суспільного життя, наслідком чого конкретний народ викреслювався із політико-культурного простору, тотально втрачаючи власну суб'єктність.

Вочевидь, у рамкових параметрах такої «мінус-присутності» кримськотатарський історіографічний наратив існувати не міг – і то із засадничих причин;

українці перебували в дещо кращій ситуації, маючи принаймні можливість ознайомитися із вкрай спотвореними, але таки фактами, які шукали, «проціджуючи» радянські брошури із «критикою українського буржуазного націоналізму». Сказане повною мірою стосується і однієї з ключових для долі корінного народу Криму подій – Кримськотатарської революції 1917–1919 рр., яка у фазі свого піднесення увійшла в непримиренний конфлікт із більшовизмом (початком 1918 р. кримські татари були єдиною етнічною групою на півострові, яка у збройний спосіб чинила спротив встановленню їхньої диктатури). Назагал беручи, від усього різноманіття подій, рушійних сил та тенденцій Кримськотатарської революції в офіційному дискурсі лишалися хіба глухі згадки про «татарских националистов». Певна річ, після краху СРСР в Україні з'явилася ціла низка вагомих праць (статті, окремішні монографії, збірники архівних документів), присвячених окресленій проблематиці, проте в переважній своїй більшості це були видання саме фахово-наукового кшталту, орієнтовані на середовище професійних істориків. Для читачів поза академічними колами, навіть для тих, хто свідомо цікавився мимувшиною і спроможний був відрізнити Гетьманщину козацької епохи від Гетьманату Скоропадського, такі, наприклад, ключові для історії кримськотатарського національного відродження постаті, як Джафер Сейдамет або Шефіка Гаспринська, лишалися практично невідомими. Білі плями в історичному знанні загалу почали поступово зникати лише після 2014 р., коли російська агресія в усій своїй актуальній пекучості поставила перед громадянським суспільством цілої

України проблему адекватного усвідомлення історії та культури кримських татар. Хоча, зрозуміло, що реальну роботу в цьому напрямі необхідно було розпочинати значно раніше.

Ім'я кримчанина, координатора Таврійської гуманітарної платформи Андрія Іванця варто чи не найпершим згадати у шерезі тих, хто поклав собі за обов'язок актуалізувати в суспільній opinio сюжети історії Криму доби Великої революції. Ще 2013 р. побачила світ його монографія «Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кін. 1918 – 1920)», 2016 р. він став співавтором книги «Наш Крим: неросійські історії українського півострова», звернув на себе увагу змістовними виступами в українських медіа. 2018 р. у видавництві «Кліо» виходить його книга «Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.)»: вона стала першою в Україні працею (водночас і науковою, і адаптованою для потреб неакадемічного загалу), у якій системно аналізувався ключовий етап у процесі переходу корінного народу Криму від рівня етносу до стадіального етапу модерної етнонації. Наприкінці 2019 р. – нова книга, видана з ініціативи Міністерства інформаційної політики України: «Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб». Відбулося вже кілька презентацій цього надзвичайно важливого видання (у тому числі і в Національному музеї історії України), на книгу відгукнулися провідні українські медіа, серед них – «Голос України» та «Радіо Свобода».

Для сучасного українського читача ця книга становить інтерес найперше тому, що на її майже півтисячі сторінках

*Презентація 27 січня 2020 р. нового видання в Укрінформі
за участю голови Державної архівної служби України Анатолія Хромова*

органічно поєдналися історіографічний та документалістський дискурси. Корпус архівних матеріалів (разом з Андрієм Іванцем його упорядковував директор Галузевого державного архіву СБУ Андрій Когут) – це три десятки вперше опублікованих надзвичайно важливих документів, серед яких:

– протоколи засідань Курултаю (першого, установчого, та останнього, яке перейшло у засідання Курултаю як національного парламенту, а також два протоколи засідань, на яких обговорювалася рівноправність жінок);

– зібрані слідчою комісією Кримського Татарського Парламенту докладні свідчення очевидців про терор більшовиків проти корінного народу (переважно тут ідеться про події квітня 1918 р.);

– документи літерної чекістської справи партії «Мілли-Фірка», по якій «проходили» провідні кримськотатарські діячі (сфабрикована ГПУ у другій половині 20-х років справа цієї т. зв. «контрреволюційної організації» – це кримськотатарський аналог у той самий час сфабрикованої чекістами «справи СБУ»).

До речі, багато з опублікованих тут джерел становитимуть інтерес не лише для українців та кримських татар, а й для усіх, хто цікавиться складними модернізаційними процесами в мусульманських соціумах. Показовим тут є питання про емансипацію жінки: людям, які ще застали СРСР брежневської доби, неодмінно пам'ятними будуть «бомбастичні» пропагандистські телесюжети програми «Время» з уславленням прорадянського режиму в Кабулі, який, мовляв, вперше звільнив афганську жінку і дав їй громадянські права. Щоправда, це звільнення подавалося «в пакеті» із радянською інтервенцією, мільйонами біженців та масовими вбивствами незгодних, у тому числі – і жінок. Кримські татари більш ніж за півстоліття до тих подій показали зовсім інший «формат» ставлення до феміністичної проблематики – без ескалації терору, однопартійної диктатури, всевладних таємних служб і т. ін. Виразно засвідчує це, наприклад, протокол 18 засідання Курултаю від 10 грудня 1917 р., на якому обговорювалося це питання (рівноправність жінок була згодом

закріплена у Кримськотатарських Основних законах, якими жінці вперше у мусульманських країнах були надані виборчі права). Виступаючи на цьому засіданні, провідний діяч кримськотатарського руху Номан Челебіджіхан обстоював жіночу рівноправність, посиляючись на Коран, ісламську традицію та досвід країн Європи. Свою докладну промову він закінчив такими словами (подаються російською мовою, бо документ був перекладений у 20-ті для потреб ГПУ): «Я еще могу привести много аргументов, поддерживающих равноправие женщин. В то время, когда мы видим такое массовое движение среди женщин в направлении равноправия, то мы не должны воспрепятствовать этому движению. Они должны быть на равных правах с мужчинами. Тут не только не должно быть места колебанию, но даже, если мы видели что-нибудь, мешающее равноправию женщин, то мы все – всей нацией должны открыть войну против нарушителей этого равноправия. Весь мир живет в милосердных объятиях женщины».

Читаючи 200-сторінкове історико-аналітичне дослідження Андрія Іванця «Кримськотатарський національний рух у період війн і революцій 1917–1920 рр.» (це окрема структуровано-цілісна монографія, яка у цій книзі передує корпусу документальних джерел), автора цих рядків не полишала думка про те, наскільки цікавим міг би бути «паралельний життєпис» двох революцій – національно-української та кримськотатарської, адже ключові моменти їхнього розвитку (принаймні до початку літа 1918 р.) постають у дивовижній «історіософській симетричності». Бо й насправду, погляньмо пильніше на деякі визначальні події

обох революцій, взявши за точку відліку 2 березня 1917 р., коли Микола II підписує зречення від престолу і відразу ж після цього крижаний покров російського абсолютизму починають розламувати визвольні рухи пригноблених народів та соціальних груп.

4 березня – утворення у Києві Української Центральної Ради як керівного центру нашої революції. 12 березня – формування в Сімферополі Тимчасового мусульманського революційного комітету, який виконував аналогічні функції у процесі розгортання Кримськотатарської революції. 6–9 квітня – Український національний конгрес у Києві, делегати якого надають Центральній раді легітимності уже не київського, а всеукраїнського представництва. Аналогічний кримськотатарський форум – Всекримський мусульманський з'їзд – був скликаний у Сімферополі ще раніше, 25 березня. Характеристична деталь: на ньому в демократичний спосіб було обрано Таврійським муфтієм юриста і богослова Номана Челебіджіхана. Обрано заочно, бо на той час він, перебуваючи на службі в Російській імператорській армії, опинився в Одесі. Як пам'ятаємо, Михайла Грушевського головою УЦР теж було обрано заочно, бо з початком Великої війни 1914 р. він перебував на засланні в Росії. Далі дві революції розвиваються цілковито паралельними річищами: і українці, і кримські татари відроджують національну пресу, розвивають шкільництво рідною мовою, починають формуватися національні військові підрозділи. Практично синхронно обидві революції увійшли у стадію гострого конфлікту із російським централізмом: 23 липня російська контррозвідка арештовує муфтія Таврії,

підозрюючи його в неояльності, але наступного дня звільняє Номана Челебіджіхана, побоюючись масових виступів кримських татар, тисячі яких починають прибувати до Сімферополя. В історії українського руху паралель до цієї події – обстріл 26 липня російськими військовими ешелонів 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького. Зрозуміло, що сама логіка історичних подій спонукала ці два національних рухи до взаємодопомоги та співпраці, свідченням чого ста-

ла участь кримськотатарської делегації у роботі скликаного Українською Центральною Радою у вересні 1917 р. З'їзду поневолених народів Росії (Андрій Іванець наводить слова Михайла Грушевського, який згодом згадував: «З Криму прибула особливо велика їх (кримських татар. – О. Х.) делегація, незвичайно горнула до українського руху і викликала співчуття українців»). Вплив процесів українського відродження на розвиток кримськотатарської революції був настільки значним, що, як зазначає Андрій Іванець, навіть знакове слово «Курултай» вперше публічно «було використано лідерами Кримськотатарської революції у зв'язку із проведенням З'їзду народів у Києві».

Подальші події продовжують виявляти ці паралелі – але вже в їхньому трагічному наслідку. Большевицький переворот однаково був неприйнятним ні для українців, ні для кримських татар, тому і війна ленінського Совнаркому проти них мала всі

*А. Іванець і голова Меджлису кримськотатарського народу, народний депутат України кількох скликань Рефат Чубаров.
З сайту ІА QNA*

ознаки аж ніяк не класової боротьби, а війни росіян проти народів, які насмілилися звільнитися з-під їхньої корми. Далі був муравйовський терор у Києві і безсудне вбивство більшовиками у Севастополі Номана Челебіджіхана, потім – похід кримської групи Армії УНР у квітні 1918 р., кримськотатарське повстання проти більшовиків, звільнення Сімферополя... А потім знову Росія, біла і червона, і знову трагедія двох народів...

Якщо із цієї історії потрібно зробити висновок, то він може бути тільки один: не існує іншої стратегії деокупації Криму, окрім тієї, яку проголосив Майдан своїм гаслом «Разом – сила». Так мало статися у першій чверті сторіччя ХХ і так просто мусить статися у сторіччі ХХІ.

Олександр ХОМЕНКО

orcid.org/0000-0001-5427-0389

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Музей Української революції 1917–1921 років» Національного музею історії України